

Vzdělávání učitelů

Skryté kurikulum a jeho rizika pro deprofesionalizaci pojetí přípravného vzdělávání učitelů

Hana Lukášová

Abstrakt: V této stati se pokusíme odpovědět na následujících pět otázek: Je pedagogika stále ještě vnímána jako pavěda? Je pedagogika jen málo potřebná věda v učitelském vzdělávání? Co napovídá skryté kurikulum v pojetí učitelské přípravy? Jaké tendence deprofesionalizace lze identifikovat v pojetí přípravného vzdělávání učitelů? Může pedagogická věda pomáhat vzdělavatelům učitelů v identifikaci a překonávání postojů, které signalizují deprofesionalizační trendy i na pedagogických fakultách?

1. Je pedagogika pavěda?

Na začátku uvádím příhodu, která se mi stala, když jsem ještě byla studentkou učitelství přírodních věd (kombinace chemie – přírodopis). Volím ji proto, že reprezentuje fenomén, který mě ve vztahu k pedagogice zajímá více než třicet let.

Jednoho dne mi bylo nabídnuto, abych se stala pomocnou vědeckou silou na jedné z přírodovědných kateder. Když jsem odpověděla, že už tuto činnost vykonávám na katedře pedagogiky a psychologie, bylo vidět ve tváři příslušného vysokoškolského profesora velký údiv a následovalo sdělení: „*Vy se chcete věnovat pedagogice, takové pavědě?*“ Musím říct, že jsem tehdy netušila (na začátku sedmdesátých let), co vše je ve hře. Vznikla ve mně jen otázka, *proč obor pedagogika*, který J. Á. Komenský proslavil a s jehož idejemi jsem se setkávala od dětství (protože jsem se narodila v malé dědině Horní Němčí, což je nedaleko od Uherského Brodu i Nivnice) *je v očích vynikajícího vysokoškolského učitele pavědou.*

Již tehdy jsem vnitřně přijala sama pro sebe úkol pracovat na tématech pedagogiky, která jí vrátí prestiž z doby Komenského a která budou oporou pro vzdělávání učitelů.

Před rokem 1989 jsem měla možnost pozorovat, jak některé osobnosti pedagogiky, zejména pedagogické psychologie jako hraniční vědy, pedagogiku rozvíjejí a otevírají zajímavá výzkumná témata v jinak totalitním pojetí výchovy a vzdělávání. Měla jsem možnost participovat na tématech pedagogicko-psychologického výzkumu, které charakterizovalo poctivé vědecké tázání. Za všechny jmenuji alespoň výzkum interakce učitel–žáci (Bártková, 1981; Kantorková, 1988), výzkum vnějších a vnitřních podmínek učení žáků (Kantorková, 1986a), výzkum dovednostního modelu učitelské přípravy (Kantorková, 1989) a výzkum učebních činností (Kantorková, 1986b). Výsledky výzkumů mě vedly k tomu, že jsem začala uvažovat o rozvoji *didaktické teorie z hlediska žáka a učitele* (Kantorková, 1984). *Komunikativní pojetí procesu výuky vytvořilo otázky: jak připravit studenty k efektivní pedagogické komunikaci a jak nově organizovat přípravu učitelů v průběhu studia z hlediska pedagogických studijních předmětů*. Dalším tématem se tedy staly *výzkumy připravenosti studentů k pedagogickému rozhodování a k odpovědnosti za žáky* (Kantorková, 1990).

Po roce 1989 jsem měla možnost pozorovat v zahraničí grandiózní rozvoj pedagogické vědy (včetně alternativního pedagogického myšlení a jeho vlivu na praxi škol) a velmi rozdílné cesty učitelské přípravy. Přírozenou cestou jsem měla příležitost objevovat ohromné možnosti pedagogického poznání, které je postaveno na *celostním vnímání člověka a světa*. Svě poznání jsem měla možnost aplikovat do *rozvoje vysokoškolské pedagogiky, do přípravného vzdělávání učitelů primárních škol*. Byla jsem až do roku 1998 přesvědčena, že postoj vysokoškolského učitele, který mě před třiceti lety překvapil, je už dávno v podmínkách univerzity překonán, téměř deset let od změn, které přinesla sametová revoluce v roce 1989. Co mě vyvedlo z omylu? Kdy jsem zjistila, že má vlastní cesta, na níž jsem se setkávala s pedagogikou jako velmi zajímavou a fascinující vědou, je neviditelná spolupracovníkům, kteří se mnou spolupracují na vzdělávání učitelů?

2. Proč byla a stále je pedagogika vnímána jako málo potřebná věda v učitelské přípravě?

V roce 1998, když jsem byla pověřena děkanem fakulty, abych připravila *výzkumný záměr*, do jehož řešení by mohly být zapojeny další katedry Pedagogické fakulty v Ostravě, které se na přípravném vzdělávání podílejí (bylo jich nakonec celkem šest). Po mnoha diskusích jsme dospěli k názvu projektu *Nové možnosti vzdělávání učitelů, vychovatelů a žáků pro učící se společnost 21. století* (Kantorková, 2000). Už první diskuse k celkovému konceptu vý-

zkumu ve mně vzbudila podezření, že nemluvíme o učitelském vzdělávání stejným jazykem a ne že bychom mluvili jinak než česky. Celá řada neporozumění vyplynula z toho, že stejné pojmy (vzdělávání, učení a výuka) používáme ve zcela jiných významech v pedagogice a jinak v jazyce vzdělavatelů učitelů, kteří se nikdy s pedagogickou vědou nesetkali (nebo jen okrajově nebo už před řadou let). Trvalo téměř dva roky, než jsme byli schopni operacionalizovat společné cíle výzkumu na úroveň úkolů pro společné úsilí a výzkum procesu inovace učitelské přípravy a trendů profesionalizace. Bylo potřebné výzkumný tým vést ke společné reflexi základních pojmů, jimiž jsme se o vzdělávání učitelů společně vyjadřovali a domlouvali. Ukázalo se, že jednotliví řešitelé vycházejí z *rozdílných pojetí vzdělávání*. Když se stala různá pojetí předmětem autoreflexe vysokoškolských učitelů v pojmech teorie vzdělávání (Mareš, Slavík, Svatoš a Švec, 1996), bylo najednou zjevné, že se jednotliví řešitelé opírali jen o jednostranné přístupy z hlediska jedné z teorií. Najednou bylo zřejmé, že i *vysokoškolští učitelé, kteří jsou vynikající ve svém oboru, kteří ale neměli příležitost obohacovat svůj přístup o novou pedagogickou teorii*, i když jeho hlavním vysokoškolským úvazkem je vzdělávání učitelů, nemohli dospět k potřebě celostního modelu učitelské přípravy. Po dvou letech jsme se s výzkumným týmem dopracovali ke společnému pojetí některých vybraných inovací přípravného vzdělávání studentů učitelství z hlediska čtyř pilířů vzdělávání (Delors, 1997) a pokusili se formulovat nová společná východiska výzkumu profesionalizace učitelského vzdělávání (Lukášová-Kantorková, 2002), k nimž následně směřovaly naše společné výstupy výzkumu. Z textu společného sborníku z roku 2002 lze vidět, jak je sblížení teoretických východisek *pojetí učitelského přípravného vzdělávání obtížné*. Pro usnadnění další spolupráce jsme se pokusili formulovat *profesionalizační model pojetí učitelské přípravy pro primární vzdělávání* (Lukášová-Kantorková, 2003). Právě v tomto studijním oboru je nutná spolupráce velkého počtu odborníků (z desíti a více kateder), která je bez společného sdílení základních idejí velmi roztráštěná a někdy i protikladná v modelech výuky, jež předává. Byly formulovány *nové cíle učitelského přípravného vzdělávání* a společné *cílové hodnoty v pojmech kompetence studenta učitelství*. I pro pedagogiku jako studijní předmět učitelského programu bylo závazné to, že nepřednáší o výchově a vzdělávání, ale *vytváří prostor pro studenty učitelství, jak si sami mohou osvojit učitelské znalosti (deklarativní, procesuální i kontextuální)*, které jsou klíčové na jejich cestě k profesi. *Primární pedagogika* byla utvářena jako nová pedagogická disciplína, která si kladla za úkol, že bude provádět reflexi *studentského pojetí výuky* (od reflexe prekonceptů o výchově a vzdělávání až po novou strukturu studentského pojetí výuky v duchu konstruktivistických přístupů, jež studenti budou schopni aplikovat a reflektovat ve své profesní učitelské čin-

nosti). K tomu účelu bylo potřebné změnit také pojetí vysokoškolské výuky pedagogiky i pojetí pedagogické praxe. Do koncepce pedagogických disciplín byly zakomponovány učební úlohy *pro reflexi pedagogické praxe*. Kromě pedagogické složky se jednalo o reflexi změn *ve filozofických studijních předmětech* ve složce univerzitního základu, o pojetí *základů profesní komunikace z hlediska osobnostně sociálního rozvoje studenta učitelství*, o pojetí *přírodovědné, společenskovední a jazykové složky studia a jejich specifika*. Šlo také o *složku výchov* (u hudební a dramatické výchovy a výchovy k občanství).

Zdálo se, že sblížení stanovisek a diskuse o profesionalizačním modelu může prohloubit společná teoretická východiska, posílit směřování ke společnému úsilí a formulovat společné otázky budoucích společných výzkumných záměrů v oblasti učitelského vzdělávání. Mohlo by jít o dobrý *základ proměny celého klimatu učitelské přípravy*, protože spolupráce vysokoškolských učitelů by mohla být příkladem pro tvořivou participaci studentů učitelství na budoucích školních vzdělávacích programech. Co se však dělo ve společnosti a na pedagogických fakultách v České republice ve stejném období, kdy probíhalo řešení výzkumného záměru? Jaké okolnosti působily, že výsledky výzkumného záměru narážely na bariéry v podmínkách pro restrukturalizaci učitelských vzdělávacích programů a oborů?

3. Existuje v pojetí učitelského přípravného vzdělávání skryté kurikulum?

Paralelně s výzkumným záměrem vstoupil na vysoké školy *kreditní systém, nový vysokoškolský zákon a zásadní kurikulární reforma základního vzdělávání*. Strukturace učitelského studia vyvolala řadu jednání a ukázalo se, že modelů učitelského přípravného vzdělávání je mezi vysokoškolskými učiteli mnoho. Na Pedagogické fakultě v Ostravě byla dána příležitost odborným katedrám, které participují na učitelské přípravě, vyjádřit se k podílu složek studijního oboru Učitelství 1. stupně základní školy. Velký údiv ve mně vzbudila představa zástupců – garantů z jednotlivých kateder o *podílu pedagogicko-psychologické složky* studia. Do rozhodování začalo nově vstupovat to, že všechny katedry začaly být *financovány podle počtu studentokreditů*, které jsou jim přiděleny na základě jejich podílu na studijním plánu učitelského oboru. „Boj o kredity“ najednou vyjevil „skryté kurikulum“ (hidden curriculum, neoficiální kurikulum), které se promítá i do pojetí vysokoškolské výuky jednooborového učitelského studia oboru Učitelství 1. stupně základní školy.

S pojmem skryté kurikulum se můžeme setkat v pracích Švece nebo Mareše. Ukázalo se, že schází jasný požadavek státu na profil absolventa učitelského studia a představa o podílu jednotlivých složek studijního programu. Když se na podzim v roce 2004 objevil požadavek Grémia MŠMT (v němž

jsou zástupci Akreditační komise vlády ČR, členové Rady vysokých škol, zástupci asociace děkanů a další odborníci) na díl pedagogicko-psychologické složky v programech přípravného vzdělávání učitelů a podíl pedagogické praxe, způsobil *velký třesk v mnoha institucích*, které se na vzdělávání učitelů podílejí. Podle mého názoru je to proto, že ve vedení některých fakult a univerzit jsou odborníci, kteří dávají ne zcela vědomě přednost *akademickému modelu učitelské přípravy*, jež se zde podle jejich přesvědčení osvědčil a zakonzervoval. Řada vedoucích odborníků ve vedení institucí nemá možnost setkat se s výsledky pedagogické vědy a pedagogického výzkumu ve světě ani u nás, pokud v tomto směru neprojeví vlastní iniciativu. Výsledky *pedeutologických výzkumů* při svém rozhodování zcela přehlížejí, nebo dokonce šíří mýty o učitelském přípravném vzdělávání. V podmínkách přípravného vzdělávání učitelů lze identifikovat nebezpečné skryté kurikulum, které brání spolupráci mezi jednotlivými zástupci odborných kateder, jež se podílejí na realizaci učitelského studia.

4. Může pedagogická věda pomáhat při identifikaci deprofesionalizačních tendencí v učitelské přípravě?

Na problémy s deprofesionalizací učitelského vzdělávání poukázal už Štech (1994) a také Walterová (1995). Marešovi (2004) se podařilo v zamyšlení nad pregraduální přípravou učitelů identifikovat devět okruhů převládajících mýtů, které mohou být překážkou při zavádění profesionalizačního modelu učitelské přípravy do praxe. Naše vyhodnocení diskuse k tvorbě nového studijního plánu pětiletého magisterského studia na Pedagogické fakultě v Ostravě umožnilo také identifikovat řadu reálných postojů vysokoškolských učitelů, které vstupují do rozhodování o učitelských programech jako rizikové skryté kurikulum. Pojmenujme ty z nich, které lze identifikovat jako možné *bariéry koncepčních změn v profesionalizaci učitelské přípravy* a které jsou *v rozporu s tendencemi profesionalizace*, jak je formulovala například Spilková (2004).

- Jde o *uchování akademického rázu studijních předmětů*, na pedagogických fakultách paradoxně v oblasti pojetí složky výchov. Přetrvává tendence *separovat jednotlivé obory*, která je ještě podpořena „bojem o kredity“, na nichž jsou katedry ekonomicky závislé. Do hry vstupuje nízký koeficient pro učitelské obory při financování vysokých škol, jak na to upozornil Mužík (2004/2005).
- *Konzervuje se pouze deklarativní charakter učitelských znalostí*, protože sílí tlak na přednáškové formy výuky ve všech složkách učitelské přípravy i v oblasti pedagogicko-psychologické. Musí se redukovat seminární formy výuky a aktivizující postupy vázané na reflexi pedagogické praxe, protože jsou drahé. Uvedené tendence řešení organizace studia

neumožní studentům osvojovat si procesuální a kontextuální učitelské znalosti, které jsou vázány na reflexi pedagogické praxe z hlediska nově osvojené pedagogické teorie.

- *Uchovává se důraz na kognitivní složku učitelského vzdělávání*. Oblasti afektivní a psychomotorická, volní a motivační jsou jen vedlejším a náhodným produktem učitelské přípravy.
- Tlak pouze na kognitivní složku vzdělávání se dokonce prosazuje i do požadavků, které jsou zjišťovány jako předpoklady k učitelské profesi při přijímacím řízení. Je to pozorovatelné v tendenci preferovat testy SCIO, které kognitivní předpoklady prokazatelně zjišťují, před jinými postupy. Při vstupu nejsou zjišťovány osobnostní a sociální předpoklady a motivace pro osvojování učitelské profese z řady ekonomických a provozních důvodů, což se dostává do rozporu s požadavky profilu absolventů učitelského studia, kde jsou osobnostní, sociální a etické parametry jejich součástí.
- Podpora *osobnostního rozvoje studentů učitelství* je v současných podmínkách ekonomického tlaku a mechanické aplikace kreditního systému velmi ohrožena. *Žádoucí rozvoj profesní identity je zcela potlačován*. Ztěžá může nastat v omezeném čase navazujícího magisterského studia (při studiu učitelství 2. stupně základních škol), protože do něj lze s obtížemi rozvrhnout čas *pro všechny fáze osvojování učitelských znalostí*, tj. pro identifikace prekonceptů v učitelských znalostech, krystalizaci nových (časných) konceptů a propracovávání explicitních, reflektovaných nových konceptů výuky. Nemohou být v osvojování profese organizovány všechny základní fáze sebereflexe (Švec, 1999) a lze identifikovat řadu problémů spojených s deprofesionalizací (Švecová a Vašutová, 1997). V oboru Učitelství pro první stupeň základní školy je rozvržení těchto fází základní argument pro nestrukturovanou podobu studia (Spilková, 2004). Není respektováno následující doporučení Mareše (2004): „Součástí přípravy učitelů jsou též osobnostní změny, které dosavadní přístupy buď vůbec neberou v úvahu, nebo jen okrajově. Jsou to však klíčové změny pro ztotožnění se studenta s profesí. Zkušenosti naznačují, že právě ony vyžadují dlouhodobou kultivaci, nemohou být záležitostí jednoho či dvou roků.“ Znamená to, že – podle našeho názoru – by nebylo vhodné soustředit pedagogicko-psychologickou přípravu jen do navazujícího magisterského studia.
- Nekoordinované působení stále se stupňujících požadavků na studium z desíti a více kateder může vést studenty k povrchnímu zvládnání neúnosného množství požadavků. Někdy to vede k dílčím menším podvodům a „strategiím o přežití“, což může dlouhodobě *poškozovat etické postoje studentů k profesi a také jejich profesní sebepojetí* (ve všech stu-

díjných předmětech primárního vzdělávání jsou studenti „méně schopní“ než jejich kolegové v dvouprobačním studiu učitelství).

- Studenti pracují v podmínkách, které pro ně *mohou být dlouhodobě ohrožující*, například mezi katedrami a vysokoškolskými učiteli, kteří jsou i ve finanční tísní a cítí se nejisti, vládne napětí. V neklidném klimatu celé instituce *je velmi obtížné vést studenty k radosti z tvořivé profesní činnosti, k syntéze, při níž by všichni vysokoškolské učitelé a studenti měli spolupracovat* (Kantorková, 2000).
- Studenti se v kreditním systému zapisují na každý semestr do jiné studijní skupiny, každý z nich má jiný rozvrh, a tak je pro ně obtížné fyzicky se sejít mimo výuku. Studenti nemohou být pověřováni úkoly, které vyžadují dlouhodobější týmovou spolupráci, při níž by na vlastní kůži mohli *prožít přednosti kooperativního pojetí výuky. Rozvoj sociální kvality profesního vybavení je tedy také velmi ohrožován*. Otázkou proto zůstává, jak budou studenti připravováni pro nové úkoly při tvorbě školních vzdělávacích programů, které je čekají v praxi. Kde se naučí dovednosti spolupracovat při tvorbě pedagogického díla? Právě na dovednostech kooperativního sociálního učení a vyučování jsou předpoklady studentů k tvorbě školních vzdělávacích programů velmi závislé. Současné pojetí učitelského přípravného vzdělávání nevytváří podmínky pro rozvoj studentů učitelství z tohoto hlediska.

5. Může pedagogika pomáhat vzdělavatelům učitelů s překonáváním defprofesionalizačních postojů k přípravnému vzdělávání učitelů?

Aby výsledky pedagogické vědy a pedagogického výzkumu mohly ovlivňovat skryté kurikulum učitelského přípravného vzdělávání, muselo by být především zajištěno, že se vysokoškolský odborník někde ve svém kariéřním rozvoji s pedagogickou vědou setká. To prozatím systém vzdělavatelů učitelů neumožňuje. Tato okolnost je podle mě jednou z příčin, proč lze identifikovat v pojetí přípravného vzdělávání tolik rizikových proměnných, které ohrožují budoucí koncepční změny učitelského vzdělávání. Bude možné, v návaznosti na zákon o pedagogických pracovnících, formulovat do budoucna požadavky na obsah pedagogické přípravy vzdělavatelů učitelů? Kdo to může učinit v rámci nezávislosti univerzit? Mohlo by být řešením nové koncipování doktorských programů pro vzdělavatele učitelů, které by obsahovaly alespoň minimum z vysokoškolské didaktiky a z teorie učitelského vzdělávání (pedeutologie)? Mohla by být řešením problému pomoc profesní organizace vzdělavatelů učitelů, která by byla partnerem pro Asociaci učitelského vzdělávání v Evropě (ATEE) a pro Americkou asociaci

učitelského vzdělávání v USA? Bylo by možné například založit Asociaci učitelského vzdělávání České republiky (symbolicky AUV ČR)?

Řada otázek, které se ptají pedagogiky na možnosti pomoci učitelskému vzdělávání, zůstává pro pedagogickou vědu, a tedy i pedagogickou společnost, stále ještě otevřená. I když za poslední desetiletí už mohou obě profesní organizace (Česká pedagogická společnost a Česká asociace pedagogického výzkumu) nabídnout řadu odpovědí na klíčové pedeutologické otázky, v oblasti pomoci přípravnému učitelskému vzdělávání jsou stále ještě dlužníkem.

Příspěvek byl připraven pro konferenci Proměny pedagogiky, kterou pořádala Česká pedagogická společnost a Pedagogická fakulta UK v Praze dne 3. a 4. února 2005.

Literatura

- BÁRTKOVÁ, H. Mikroanalýza vyučovacího procesu - aplikace metody A. A. Bellacka. In MAREŠ, J. (ed.) *Interakce učitel – žáci a učitel – studenti*. Hradec Králové: PF, 1981, s. 130–136.
- KANTORKOVÁ, H. Didaktické aspekty interakce učitel – žáci na základní škole. In MAREŠ, J. (ed.) *Pedagogická interakce a komunikace*. Hradec Králové: PF, 1988, s. 137–145.
- DELORS, J. *Učení je skryté bohatství. Vzdělávání pro 21. století*. Praha: PdF UK, ÚVRŠ, 1997.
- KANTORKOVÁ, H. Vztah učitele k chybné učební činnosti žáků. *Komenský*, 1986a, 111, č. 1, s. 13–16.
- KANTORKOVÁ, H. Strategie rozhodování v pedagogice. In TOLINGEROVÁ, D., a kol. *K teorii učebních činností*. Sborník FF UP Olomouc. Praha: SPN, 1986b, s. 37–43.
- KANTORKOVÁ (BÁRTKOVÁ), H. Osobnost učitele, osobnost žáka ve vyučovacím procesu. In KURELOVÁ, M. *Kapitoly z obecné didaktiky z hlediska řízení vyučovacího procesu*. 1. vyd. Ostrava: PdF 1984, s. 49–84. (2. vyd., 1987, s. 49–84; 3. vyd., 1990, s. 28–63).
- KANTORKOVÁ, H. Dovednost rozhodovat se u studentů učitelství. In Krejčí, (ed.) *Sborník PF Pedagogické vědy – Acta paedagogicae*. Sv. 107, B-24. Praha: SPN 1989, s. 15.
- KANTORKOVÁ, H. *Využití teorie pedagogického rozhodování v přípravě studentů učitelství*. Spis PdF v Ostravě, sv. 70. Praha: SPN, 1990.
- KANTORKOVÁ, H. (ed.) *Nové možnosti vzdělávání učitelů, vychovatelů a žáků pro učící se společnost 21. století*. Sborník výzkumného záměru organizace. VZO CEZ: JO9:1745 00001. Ostrava: PdF OU, 2000. ISBN 80-7042-170-3.
- KANTORKOVÁ, H. *Pedagogická tvořivost studentů učitelství – Tvorba pedagogických projektů studentů a řešení pedagogických problémů*. Ostrava: PdF OU, 2000. ISBN 80-7042-162-2.
- LUKÁŠOVÁ-KANTORKOVÁ, H. (ed.) *Profesionalizace vzdělávání učitelů a vychovatelů*. Sborník výzkumného záměru organizace, VZO: msm 174500001. Ostrava: PdF OU, 2002. ISBN 80-7042-218-1.
- LUKÁŠOVÁ-KANTORKOVÁ, H. *Učitelská profese v primárním vzdělávání a pedagogická příprava učitelů (teorie, výzkum, praxe)*. Ostrava: PdF OU, 2003. ISBN 80-7042-272-6.
- MAREŠ, J. Zamyšlení nad pregraduální přípravou učitelů. In *Profese učitele a současná společnost*. Sborník ČAPV z celostátní konference. Ústí nad Labem: PdF UJEP, 2004. ISBN 80-7044-571-8. CD-ROM.
- MAREŠ, J., SLAVÍK, J., SVATOŠ, T., ŠVEC, V. *Učitelovo pojetí výuky*. Brno: CDVU MU, 1996. ISBN 80-210-1444-X.

- MUŽÍK, V. Vytvořme lepší podmínky pro přípravu učitelů. *Učitelé listy*, roč. 2004–2005, č. 4, s. 3. ISSN 1210-6313.
- SPIPKOVÁ, V. Nová paradigmatata ve vzdělávání učitelů primárních škol. In LUKÁŠOVÁ-KANTORKOVÁ, H. (ed.) Přípravy učitelů pro primární vzdělávání v ČR a budoucí scénáře v Evropě. Sborník výzkumného záměru organizace, VZO: msm 174500001. Ostrava: PdF OU, 2004, s. 53–65. ISBN 80-7042-376-5.
- ŠTECH, S. De-profesionalizace nebo re-profesionalizace učitelského povolání. s. 18–22. ISBN 80-901670-0-4.
- ŠVEC, V. Fáze procesu studentské sebereflexe. In *Pedagogická příprava budoucích učitelů: Problémy a inspirace*. Brno: PdF MU, 1999, s. 73–77. ISBN 80-85931-70-2.
- ŠVECOVÁ, J., VAŠUTOVÁ, J. Problémy učitelského vzdělávání. In *Problémy učitelské profese ve světě*. Praha: Portál, 1997, s. 116–117.
- WALTEROVÁ, E. Příprava učitele nebo předmětového odborníka. In *Sborník z konference ČAPV Učitel – jeho příprava a požadavky školské praxe*. Ústí nad Labem: PdF UJEP, 1994, s. 284–287. ISBN 80-901670-0-4.

LUKÁŠOVÁ, H. Skryté kurikulum a jeho rizika pro deprofesionalizaci pojetí přípravného vzdělávání učitelů. *Pedagogická orientace* 2005, č. 1, s. 58–66. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: Doc. PhDr. Hana Lukášová, CSc., Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Reální 5, 700 01 Ostrava, hana.lukasova@osu.cz